

چاپهای سنتی ایران

مریم کیان، عضو هیئت علمی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری

همراه آثار سفالی سده چهارم و پنجم هجری در حفاریهای نیشابور به دست آمده است. قالبهای چوبی به وسیله مغولان در اواخر سده هفتم هجری در میان ایرانیان رواج یافت. سدههای یازدهم تا سیزدهم دوره رونق هنر قلم کار سازی با دست یا قالب بود و شهرهای کاشان، رشت، اصفهان، یزد، بروجرد، سمنان و گناباد از مراکز عمده تولید پارچه‌های چاپی مرغوب به شمار میرفت. در دوره صفویه رونق پارچه‌های چاپی چنان بود که تنها در بازار اصفهان چهار بازار و چندین کاروان سرا به ساخت پارچه‌های قلم کار مشغول بودند و تولیدات آنها به تمام شهرهای ایران فرستاده می شد. در دوره قاجار با ورود پارچه‌های خارجی رونق بازار چیت سازها از دست رفت و از تعداد کارگاههای آنها کاسته شد.

چاپ قلم کار

چاپ و رنگ گذاری مستقیم طرحها و نقوش با قالب چوبی برای تزئین پارچه‌های کتان و پنبه‌ای را چاپ قلم کار گویند. در این شیوه از چاپ نقش اندازی با قالبهای چوبی بیشتر روی پارچه‌های پنبه‌ای یا کتان نظیر چلوار، متقال و یا پارچه‌های کدروی ساده انجام می شود. طراحی ساخت قالبهای چوبی اولین و شاید مهم‌ترین مرحله چاپ قلم کار است. در این مرحله ابتدا نقش مورد نظر با مداد بر روی کاغذ پوستی یا روغنی رسم و سپس مرحله "تفکیک رنگ" انجام می شود به این ترتیب که هر یک از قسمتهای طرح به نسبت رنگی که باید داشته باشد، به طور جداگانه رسم می شود. آن گاه نقش مربوط به هر رنگ را بر روی چوب گلابی یا زالزالک منتقل میکنند و اطراف آن را به کمک ابزار مخصوصی مانند چاقو یا مغار می تراشند تا نقوش حالتی برجسته به خود بگیرد. معمولاً برای هر طرح چهار قالب می سازند که هر قالب یک رنگ را به روی پارچه منتقل می کند و در مجموع طرح به رنگهای گوناگون دیده می شود. رنگ گذاری در این چاپ به این ترتیب است که در قالب اول رنگ سیاه و پس از آن قالبهای دیگر با رنگهای قرمز، آبی و زرد مورد استفاده قرار می گیرد. گاهی نیز از رنگهای سبز و قهوه‌ای به عنوان رنگهای فرعی استفاده می شود. در تهیه هر رنگ علاوه بر رنگینه‌های طبیعی از مواد دیگری نظیر روغن کرچک و کتیرا برای ایجاد غلظت مناسب و جذب بهتر رنگ به پارچه استفاده می شود تا نقشها ضمن خشک شدن پخش نشود. پس از انتخاب و آماده کردن پارچه‌های مورد نظر در اندازه مناسب حاشیه دوزی و ریشه تابی، آن را برای چاپ آماده میکنند. اگر پارچه سفید را برای چاپ در نظر گرفته باشند، آن را باید به مدت چند روز در آب روان قرار دهند تا آهار آن از بین برود و قدرت جذب رنگ بیشتر شود و به عبارت دیگر آماده رنگ پذیری شود که به این مرحله آهارگیری می گویند. برای سفید کردن، پارچه‌ها را در معرض نور شدید خورشید قرار می دهند و مرتب روی آن آب می پاشند. برای افزایش قدرت رنگ پذیری و ثبوت رنگ آنها را در محلول ثبت قرار می دهند تا محلول را جذب کند. به این مرحله دندانه کردن می گویند. برای تهیه پارچه‌هایی دارای زمینه زرد، مقداری گرد پوست انار و هلیله را در آب می ریزند و پارچه را در آن فرو می برند تا اینکه تمام سطح پارچه رنگ کرم مایل به نخودی پیدا کند و در اصطلاح "شکری" شود.

مراحل چاپ قلم کار

پارچه آماده شده را روی میز کار می اندازند و چینه‌های آن را باز می کنند تا کاملاً صاف و یکنواخت شود. نخستین مرحله استفاده از قالب رنگ سیاه است که برای مشخص کردن خطوط محیطی به کار می رود. سطح برجسته قالب را به رنگ

چاپ سنتی انتقال و تکثیر هر طرح و نقشی به وسیله قالب بر روی مواد مختلف به منظور تزئین آنهاست.

برای ایجاد طرح و نقش روی پارچه، ساده ترین کار چاپ (نقش و رنگ) است. چاپ در حقیقت رنگرزی موضعی و یا از بین بردن موضعی رنگ است. گاهی در خلال این عملیات طرحی از یک سطح به همان شکل به سطح دیگر انتقال پیدا می کند. کلیه پارچه‌هایی که با قلم مو، قالب و شابلون، رنگ و نقش پذیر می شوند جزو چاپ سنتی قرار می گیرند. مانند چاپ قلم کار و چاپ کلاکه‌ای. الباف بافته شده مناسب ترین سطح برای کار چاپ نقش هستند ولی گاهی می توان قبل از بافت پارچه، کلاکه نخ یا چله را رنگرزی و یا به صورت چاپ (گره خورد) رنگ را به روی پارچه منتقل کرد و بعد از خشک شدن، چله را به روی غلتک دیگری پیچید. چاپ چله برای تولید پارچه‌هایی که هر دو روی آنها در معرض دید قرار می گیرند مانند پارچه دارایی انجام می شود.

انتقال طرح روی پارچه به چند روش انجام می شود.

۱. چاپ مستقیم

در این روش، رنگینه به طور مستقیم روی پارچه چاپ می شود. این روش آسان ترین و ارزان ترین روش چاپ است و بیشتر از روشهای دیگر به کار گرفته می شود. مانند چاپ قلم کار که روی پارچه‌های پنبه‌ای و کتان اجرا می شود و به قلمکار سازی یا چیت سازی معروف است.

۲. چاپ غیر مستقیم

در این روش، در مرحله اول از قالب استفاده نمی شود. چاپ غیرمستقیم به دو شیوه اجرا می شود.

الف) چاپ برداشت

در این روش ابتدا پارچه رنگرزی و سپس به کمک چاپ، رنگ زمینه پارچه طبق طرح با استفاده از مواد رنگ بر، از میان برداشته می شود و جای آن سفید باقی می ماند یا آنکه هم زمان با از بین رفتن رنگ زمینه، رنگینه دیگری تحت تأثیر مواد برداشت کننده، جای آن را می گیرد که این رنگها جزو رنگهای "ری آکتیو" (واکنش پذیر) محسوب می شود.

ب) چاپ مقاوم

در این روش طرح به وسیله چاپ با مواد تثبیت کننده پوشیده می شود تا به هنگام رنگرزی، زمینه جذب رنگ نداشته باشد و بالعکس. مانند چاپ کلاکه ای که روی پارچه‌های ابریشمی انجام می شود.

در چاپ پارچه‌هایی که از قالب استفاده می شود، هر طرحی قابل اجراست ولی معمولاً در چاپ قلم کار از نقوش ظریف تر و در اغلب پارچه‌های کلاکه ای از طرحهای تجریدی استفاده میشود. در برخی از چاپها که با استفاده از گره زدن یا بستن بخشی از پارچه انجام می شود، نقوش به طور تصادفی و غیر ارادی اجرا می گردد.

تاریخ چاپ

درباره تاریخ چاپ در ایران مطالعات زیادی صورت نگرفته، ولی به نظر می رسد با ورود پارچه‌های ابریشمی چین در دوره اشکانی، منقوش کردن این پارچه‌ها مرسوم شده باشد. ولی در دوره ساسانی نقشهای چاپی به بهترین شکل برای زینت بافته‌های کتان و ابریشمی به کار می رفته و این هنر رواج داشته است. کهن ترین قالبهای شناخته شده در ایران، سه قالب تراشیده از سنگ است که

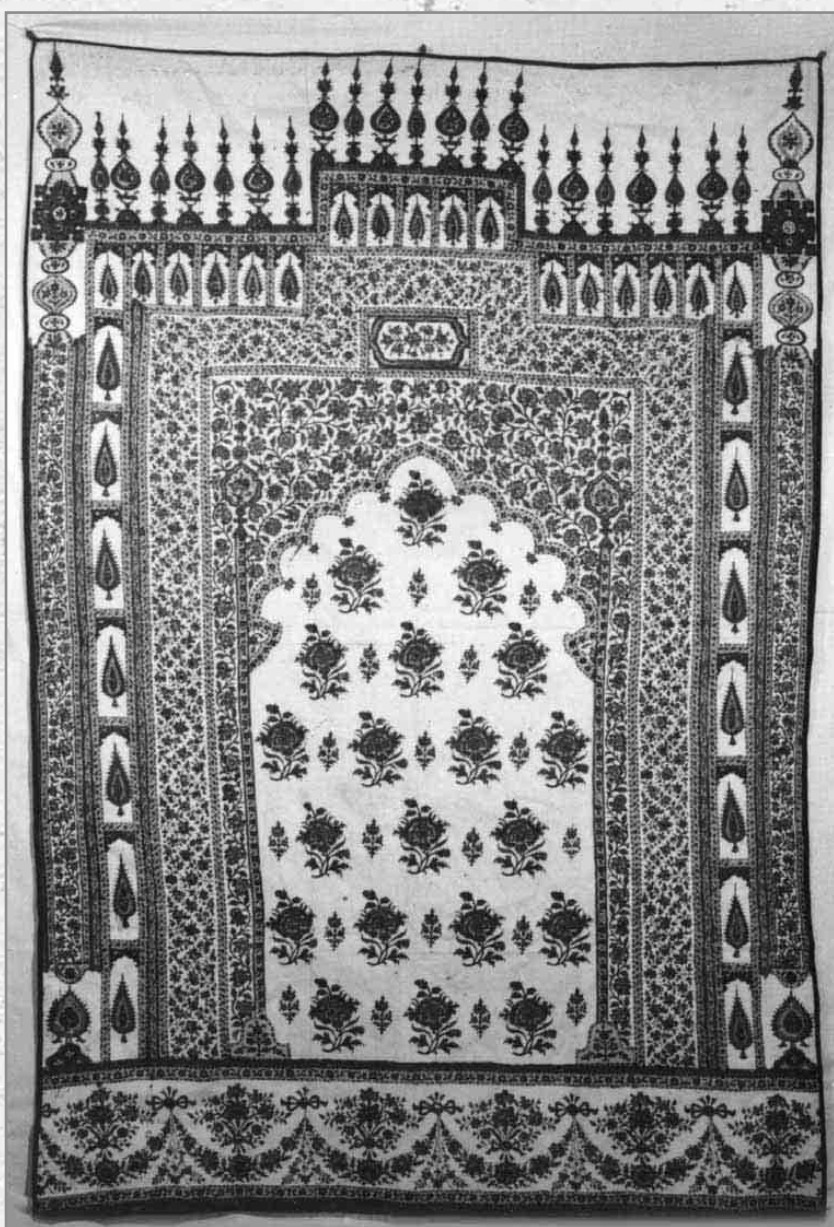

روسری چاپ کلاشه ای، کار مهسا خشنودی

پرده قلم کار با نقش قندیلی موجود در موزه قزوین

آغشته می کنند و روی پارچه در محل مورد نظر قرار می دهند و با زدن ضربه بر پشت قالب، نقش روی پارچه منتقل می شود. با تکرار قالب زدن، نقش تکثیر و طرح خطی کامل می شود. رنگ قرمز درون خطوط سیاه قرار خواهد گرفت. بعد از پایان رنگ گذاری در این مرحله دو رنگ تثبیت می شود. برای تثبیت رنگ، پارچه را با آب روان می شویند تا رنگهای اضافی خارج شود. بعد از رنگ زدایی، آنها را در محلی مناسب پهن می کنند تا خشک شوند. آب درون پاتیل (حمام ثبوت) را می جوشانند و پودر پوست انار و جوهر روناس را به آن می افزایند و با این عمل، مواد مورد نظر به بافت پارچه نفوذ خواهد کرد و رنگ پارچه ثابت خواهد شد. به این مرحله "ورکش کردن" می گویند. بعد از تثبیت دو رنگ سیاه و سفید، مراحل چاپ نقش برای رنگهای سوم و چهارم ادامه خواهد یافت.

بزرگ ترین و مهم ترین مرکز قلم کارسازی شهر اصفهان است. از پارچه قلم کار برای تزئین رومیزی، پرده، جانماز، سفره، پوشاک، کیف، کتیبه های ایام سوگواری، چادر و خیمه های بزرگ استفاده می شود. نقوش این پارچه عموماً شامل انواع بته، درخت سرو، اسلیمی و ختایی، مناظر، صحنه های شکار و چوگان، مجالس بزم و رزم، شخصیت های مذهبی و غیرمذهبی، اشعار فارسی و آیات قرآنی است. یکی از کتیبه های مشهور قلم کار "حاشیه ترجیع بند محتشم" نام دارد که شامل دوازده بند با مضمون واقعه عاشورا است.

چاپ کلاقه ای

چاپ و رنگرزی غیر مستقیم طرحها و نقوش با مهر و موم گذاری برای تزئین پارچه های ابریشمی و پارچه های نازک و ظریف را چاپ کلاقه ای می گویند. انواع چاپ کلاقه ای عبارت است از مهری، گره خورد، پیچمان، تار عنکبوتی، لاگذاری و... چاپ کلاقه ای که نوعی چاپ مقاوم است، به چاپ باتیک نیز شهرت دارد. واژه باتیک در جنوب شرقی آسیا و ژاپن به کار برده می شود. باتیک را چاپ مقاوم نیز معنی کرده اند. عرضه پارچه های باتیک ابتدا در مصر آغاز شد، ولی به نظر می رسد که تزئین پارچه به وسیله باتیک از سالهای بسیار دور و حتی قبل از گرایش انسان به رنگرزی منسوجات رواج داشته و کسانی بودند که با کمک وسایل ساده ای مانند مهر و قالبهای چوبی، پارچه ها و پوشاک خود را با رنگهای متنوع گیاهی منقوش می کردند.

بعدها با کشف شیوه های رنگرزی پارچه، صنعتگران موفق به پیدا کردن راههای جدیدی برای تزئین پارچه ها شدند و معمولاً قسمتهایی از پارچه را که قرار بود رنگ آمیزی شود به اشکال خاصی گره می زدند یا می دوختند و سپس رنگرزی می کردند. بدیهی است چون رنگ نمی توانست در قسمتهای گره خورده یا دوخته شده نفوذ کند، بعد از رنگرزی با باز کردن گره ها و نقاط دوخته شده، قسمتهایی که رنگ را جذب نکرده بود حالتی منفی در متن رنگین داشت و در واقع نوعی نقش و نگار تصادفی محسوب می شد. این شیوه چاپ تدریجاً به وسیله اقوام ابتدایی کشور اندونزی تکامل یافت و با کشف گیاهانی که عصاره آنها مانع نفوذ رنگ در پارچه می شد تحول جدیدی در این هنر پدید آمد. به این طریق که آنان برگ موز را در محلول سود سوزآور حل و مایع چسبناکی را که به دست می آمد با ماسه نرم یا خاک رس مخلوط می کردند و به وسیله قلمهای مخصوص، این ماده مقاوم را مورد استفاده قرار می دادند و نقوش دلخواه را بر روی پارچه خام نقاشی می کردند. پس از رنگ آمیزی و شست و شوی پارچه نقاطی که قبلاً به وسیله ماده مقاوم پوشانده شده بود سفید باقی می ماند و چنانکه هنرمند قصد رنگ آمیزی قسمتهای سفید یا چند رنگ کردن پارچه را داشت، مجدداً قسمتهای رنگ آمیزی شده را با ماده مقاوم می پوشاند و دوباره آن را رنگ میکرد. با تکرار این عمل پارچه منقوش رنگی پدید می آمد. این روش سالها در اندونزی و دیگر کشورهایی که به رنگرزی به شیوه باتیک آشنا بودند اعمال می شد. اما با رواج استفاده از صمغ و موم که از ابتکارات ایرانیان بود و از کشور ما به سایر نقاط جهان راه یافت، به تدریج روشهای پیشین منسوخ شد و هنرمندان از این پس دو سوی پارچه را با موم و صمغهای گیاهی می پوشانند و سپس به تراشیدن قسمتهایی از پارچه می پرداختند و برخلاف روشهای قبلی، در این شیوه زمینه کار سفید باقی می ماند و نقوش رنگ را جذب می کرد. چنان که هنرمند می خواست رنگ

یا نقش دیگری به پارچه اضافه کند ناچار بود قسمتهای رنگ آمیزی شده قبلی را بپوشاند و در عوض موم قسمتهای دیگری را بردارد و رنگ آمیزی را ادامه دهد. استفاده از این روش نیز با وجودی که سالهاست رونق و رواج خود را از دست داده و راه های جدیدی جایگزین آن شده، ولی در بخشهایی از هندوستان، مصر و چین هنوز رواج دارد. در روش استفاده از موم امکان بهره گیری از رنگهای گرم وجود ندارد و به دلیل سرعت ذوب شدن موم در اثر گرما، نتیجه دلخواه به دست نمی آید. در پارچه های چاپ کلاقه ای اصیل، کلیه طرحها و رنگها را با استفاده از واکس و عملیات رنگرزی به روی پارچه منتقل می کنند که بر اثر نفوذ کامل واکس به داخل پارچه، در هر دو سوی پارچه نقش یکسان مشاهده میشود. یکی از ویژگیهای چاپ باتیک ایجاد رگه های رنگی است که در اثر شکستن واکس و نفوذ رنگ از میان آن به سطح پارچه است که در حین عملیات رنگرزی بر روی پارچه به وجود می آید.

با ورود باتیک به ایران ابتدا کارهایی به رنگ سفید روی زمینه سیاه به وجود آمد. پس از مدتی رنگ قرمز را با سفید مخلوط می کردند که به صورت خالهایی در زمینه سیاه درمی آمد که به آن "سفید فلفلی" می گفتند. چاپ کلاقه ای در آن سالها همان طریقه قدیمی کرباس با "نقشه فلفلی سفید و قرمز" در زمینه سرمه ای یا مشکی بود که به وسیله قالبهای چوبی در اصفهان انجام می شد. از دوره صفویه چاپ پارچه ابریشم به روش کلاقه ای در اسکو، کهنمو و بایل در آذربایجان شرقی رواج پیدا کرد که کارگاههای چاپ کلاقه ای هنوز در آن مناطق دایر است.

مراحل آماده سازی مواد اولیه در چاپ کلاقه ای

پارچه ابریشمی را باید قبل از چاپ رنگ پذیر کرد. برای این کار مقداری آب و صابون را در ظرف مسی می ریزند و تا ۵۰ درجه سانتی گراد حرارت می دهند. سپس کربنات دو سود را به آب گرم اضافه و در آن حل می کنند. پارچه مورد نظر را به مدت نیم ساعت در مایع قرار می دهند و می جوشانند تا کاملاً سفید شود. پس از آن پارچه را با آب سرد آب کشی، خشک و اتو می کنند تا برای چاپ آماده شود. برای ساختن قالب ابتدا نقشه اصلی را روی کاغذ می کشند و رنگ می کنند. سپس نقشه را به تفکیک رنگ روی کاغذهای دیگر کپی می کنند و هر قطعه کاغذ را با چسب روی تخته سه لایی می چسبانند و اطراف آن را می برند. برای طرحهای ظریف، ورق آهنی مناسب تر است. با چسباندن قطعه های بریده شده روی سطح دیگر قالبهای مثبت و منفی آماده می شود.

در این مرحله واکس باید آماده شود. برای تهیه واکس معمولی ابتدا سقز را در ظرف مسی آب می کنند، به طوری که کف آن کاملاً از بین برود، پس از پخته شدن سقز، پیه و بعد از آن موم را می افزایند و مایع را کمی می جوشانند تا خوب مخلوط شود. در پایان آن را از یک صافی ریز عبور می دهند تا آماده مصرف شود. برای رنگرزی پارچه ابریشم می توان از رنگهای ری اکتیو، رنگهای جوهری (بازیک و بازیکا) و رنگهای گیاهی استفاده کرد. بعد از استفاده از هر رنگ به صورت چاپ روی پارچه می توان عملیات "ثبوت رنگ" را انجام داد و در پایان پارچه را با آب و صابون شست.

مراحل چاپ کلاقه ای

- آماده کردن واکس یا ماده مقاوم به صورت مذاب
- گذاشتن مهر درون موم مذاب برای گرم شدن
- گسترده پارچه سفید صمغ گیری شده روی میز
- مشخص کردن نقوش روی پارچه
- زدن مهر روی پارچه
- وارد کردن پارچه مهر شده درون حمام رنگ
- خارج کردن پارچه بعد از جذب رنگ و خشک کردن آن
- اتمام موم گذاری و رنگرزی پارچه
- جدا کردن موم با نوردهای داغ که به آن باتیک گیری می گویند
- گرفتن چربی پارچه به وسیله بنزین
- شست و شو با آب و صابون.

(برگرفته از "سیری در صنایع دستی روستایی ایران"، انتشارات سازمان صنایع دستی)